

Генетично-психологічний принцип як методологічна засада ресоціалізації депривованої особистості / Психогенеза особистості: вікові та педагогічні модифікації [монографія] / За заг. ред. проф. Я. Гошовського. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. – С.5-29.

**Ярослав Гошовський,
доктор психологічних наук, професор**

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ДЕПРИВОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито концептуальну суть генетичної психології як методологічної основи вивчення особистості в умовах депривації. Розроблено базові науково-психологічні положення ресоціалізації депривованих підлітків. Презентовано ресоціалізаційну психогенезу як шлях особистісної адаптації, самовизначення, абсорбції, позитивної самоакцептації та прагнення до самоактуалізації.

Ключові слова: *підлітки, депривація, ресоціалізація, генетична психологія, образ Я, самовизначення, соціально-психологічна адаптація, абсорбція, позитивна самоакцептація, самоактуалізація, психогенеза особистості.*

Депривація є соціально-екзистенційним фактом надзвичайної важливості, адже набуває ознак перманентної особистісної кризи і дисфункції та, по суті, завжди є викликом нормальній еволюції й онтогенезу людини як психосоціальної істоти. Своєю глибиною і потужністю вона загрожує повноцінному розвитку на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства, до того ж ускладненого численними девіантними психологічними особливостями. Внаслідок переживання деприваційного синдрому відбувається зниження загальної вітальної стійкості і рівня психосоціальної збалансованості людини, а процес її становлення характеризується звуженням комунікативної активності, психоемоційною фрагментарністю й тенденціями до соціальної

аутизації, астенії, депресії тощо. Діти, позбавлені сімейної опіки, перебуваючи у режимі депривації, зазнають численних соціально-психологічних негараздів і деструкцій, а їхня повсякденна життєдіяльність затьмарюється різновидовими обмеженнями розвитку, що вражають базові конструкти психоструктури і негативно впливають на власний біодромальний досвід кожної дитини.

Особливо негативний вплив має депривація у підлітковому віці, оскільки призводить до акомодативного стилю поведінки дітей, формування в них хисткого і малоструктурованого образу Я, розбалансованої Я-концепції та виникнення відчуття втрати самоідентичності й екзистенційного вакууму.

Об'єкт дослідження – ресоціалізація депривованої особистості.

Предмет дослідження – генетично-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків.

Мета полягає у розкритті і теоретико-методологічному (генетично-психологічному) обґрунтуванні психолого-педагогічних основ ресоціалізації депривованих підлітків.

Завдання: 1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз генетично-психологічного принципу в психології. 2. Розкрити системно-структурний аналіз феномена ресоціалізації депривованої особистості. 3. З'ясувати психологічні особливості впливу різновидової депривації на особистісний розвиток підлітків.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що здійснено цілісний системний аналіз феномена депривації, виявлено змістово-семантичні і структурно-функціональні параметри ресоціалізації.

Ми виходимо з базових філософсько-психологічних постулатів, згідно з якими пасивна синтеза набуває нових універсальних шляхів і способів світоосмислення та світоосвоєння. Якраз у цьому векторі ми вбачаємо можливість ресоціалізації депривованої особистості засобами генетичної психології. Евристичний потенціал ідей, закладених у модель психічного розвитку людини, зокрема щодо розуміння рушійних сил і механізмів психічного генезису, займає центральне місце в культурно-історичній теорії діяльності.

В. Давидов підкреслював, що „ця теорія дійсно не визнає іманентності розвитку окремого індивіда, відторгнутого від соціокультурних цінностей, від спілкування і співпраці з іншими

індивідами, від навчання і виховання. Але разом з тим культурно-історична теорія визнає іманентність і наявність внутрішньої логіки розвитку кожного індивіда, який з моменту свого народження й усе подальше життя постійно спілкується і співробітничав з іншими індивідами” [6, 487–488]. Безперечно, досліджуваний нами депривований генезис дітей, позбавлених сімейної опіки, теж відбувався з урахуванням основних концептів культурно-історичної теорії.

Генетично-психологічний підхід до ресоціалізації депривованих підлітків передбачає залучення усіх засобів і методів розвивального навчання [3; 6; 7].

Принцип генезису, розвитку як універсальний міждисциплінарний феномен покладений в основу багатьох галузей науки.

У дослідженні І. Майстренко йдеться про становлення і розвиток генетичної соціології як галузі соціологічного вивчення питань про походження суспільного життя і соціальних інститутів. Основним дослідницьким методом називається історико-порівняльний, адже якраз він дозволяє здійснити розгалужений і поглиблений аналіз численних суспільно-культурних явищ крізь призму історіогенетичної тяглості часу з урахуванням критеріїв становлення і розвитку [8].

В окремих випадках генетична соціологія набула навіть статусу методологічного обґрунтування громадянського суспільства, що зауважуємо, зокрема у праці М. Грушевського [3], який ще на початку ХХ століття заманіфестував її як узагальнюючий підхід до вивчення першопочатків громадянства.

Одним із потужних теоретико-емпіричних підходів „генетичного плану” у сучасній психологічній науці є концепція соціально-генетичної психології В. Рубцова як теорія, що пояснює психічний розвиток дитини через спільну діяльність і побудована на аналізі загальної структури діяльності у контексті культурно-історичної школи Л. Виготського, О. Леонтьєва [14]. Згідно з поглядами В. Рубцова, поява нових психічних функцій повинна трактуватись як результат їхньої сформованості в рамках кооперації дій усіх учасників спільної діяльності. Генезис пізнавальної дії визначають способи взаємодії учасників спільної діяльності (розподіл початкових дій і операцій, обмін діями, а також взаєморозуміння, комунікація, планування і рефлексія). На

матеріалі різнобічного вивчення мислення вченим констатовано низку таких базових положень:

1. Кооперація і координація наочних дій складає основу походження інтелектуальних структур мислення дитини, при цьому тип розподілу діяльності виконує функцію специфічного моделювання змісту інтелектуальної структури у складі відносин учасників діяльності;

2. Основою для виділення і подальшого засвоєння дитиною змісту інтелектуальної структури є виконання нею особливої дії із заміщення наочних перетворень (перерозподіл діяльності); виконуючи цю дію, дитина звертається до основ організації самої спільної діяльності, розкриває загальний для всіх учасників спільної діяльності характер того або іншого наочного перетворення; для забезпечення окресленого процесу потрібна рефлексія, змістовний аналіз учасниками форми сумісних вибудовуваних дій і подальше планування адекватних наочному змісту об'єкта нових форм організації спільної діяльності;

3. Форма організації спільної діяльності є каналом трансляції культури, оскільки взаємодією учасників сумісної ситуації здійснюється опосередковування схем пізнавальних дій, що склалися історично [14].

У ракурсі нашого дослідження окреслені концептуальні положення дуже важливі, адже перекодувати депривовану особистість у нову систему соціально-психологічних взаємин, ролей і статусів можна лише, створивши нові й видозмінені порівняно з попередніми комунікативно-перцептивні форми спілкування та саногенно-адаптаційні моделі мислення.

Г. Шпет зауважує сциєнтичний потенціал генетично-психологічного підходу до вивчення соціального буття особистості і стверджує, що „генетична психологія, простежуючи розвиток людського індивіда від дитини до розвиненого дорослого суб'єкта, безсумнівно, може заповнити багато прогалин сучасної (дирявої) психології” [15]. У трактуванні генетичної психології вчений зосереджується на її наскрізному розвивальному характері, зокрема на обов'язковому врахуванні розвитку людського суб'єкта як індивідуальності, життя якого перебігає не окремо поза всяким середовищем, а залежить від соціальних детермінант і умов цього життя. „Відповідно підвищуються надії на психологію етнічну і соціальну, а отже і на генетичну” [15, 23].

А.-Н. Перре-Клермон відзначає, що генетична психологія дає соціальним психологам дуже солідну базу для пізнання одного з найважливіших полюсів предмету свого дослідження – особистості (індивіда). Вчена аргументовано стверджує, що генетична психологія „пропонує метод генетичного підходу, який дозволяє вивчати соціальну або колективну поведінку, так же як і індивідуальну, в динаміці їхньої еволюції. Це заставляє соціального психолога концептуалізувати проблеми, враховуючи при цьому не тільки різні характеристики соціальної взаємодії чи функціонування груп, характер завдання, вплив цього процесу на колективні досягнення ..., але й рівень розробки поняття досліджуваними як змінної, що заторкує сукупність цих процесів, показники групи та їх подальший вплив на індивідуальному рівні” [12, 201-202]. Якраз у таких позиціях, коріняться, на нашу думку, підтвердження розвивального ресоціалізаційного й самоактуалізаційного потенціалу генетичної психології в роботі з групами депривованих дітей – вихованцями закритих установ.

У контексті наукового вивчення психічного розвитку людини генетично-психологічний підхід набуває універсального статусу, оскільки його ключові принципи діалектики й культурно-історичного компаративізму дозволяють цілісно і різнобічно трактувати складні процеси особистісного онто- й соціогенезу.

Методологічний зміст генетичної психології, зводячись насамперед до термінологічної домінанти – категорії „розвиток”, концентрує в собі положення про те, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки. Отож психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, у тому числі у процесі цілеспрямованого навчання і виховання (С. Максименко).

Об’єктом генетичної психології є людина, що розвивається, тобто духовно-тілесний індивід, породжений своєю власною предметно-практичною діяльністю, становлення й формування якого задається програмою віддалених цілей навчання і виховання. З погляду С. Максименка, „генетична психологія покликана створювати *систему знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища, які є сутнісними у розвиткові особистості людини*” [11, 36], а „...глибинний зміст предмету дослідження – *становлення психічних властивостей людини*. Практична діяльність навчання й виховання, як і спеціальні генетико-

моделюючі заходи, ми розглядаємо не просто як фактори, що впливають на генез, а як органічні складові самого предмету генетичної психології. Адже ці соціальні дії не лише впливають на розвиток, а й викликають, зумовлюють його. За великим рахунком, можна сказати, що вони й є розвиток. Крім того, їхня реалізація призводить до змін умов і результатів психологічного способу і змісту пізнання особистості, що, в свою чергу зумовлює модифікацію вихідних теоретичних абстракцій” [11].

Підсумовуючи сутність розвитку психіки людини в онтогенезі, вчений відзначає, що „генеза особистості – це специфічна трансформація структурних компонентів діяльності опосередкованих механізмом інтеріоризації в структурні властивості і якості особистості. Тобто, інакше кажучи, особистість водночас і реалізатор діяльності (як форми прояву її потенцій), і активізатор процесу функціонування діяльності, яка трансформується в психічні якості самої особистості” [11].

Тривалий фундаментальний розвиток С. Максименком наукової філософсько-психологічної думки щодо генези психічних властивостей особистості призвів як до підвищення уваги до ключового методу дослідження, так і до зміни дослідницької парадигми з відстеження закономірностей розвитку окремих елементів психіки до вивчення своєрідної інтегрованої єдності – особистості у процесі її неперервного становлення й розвитку. На думку вченого, генетична психологія повинна вивчати розгалужений спектр соціально-психологічних феноменів, насамперед виникнення психічних явищ, їхнє походження, становлення у життєвих процесах, функціонування, їхнє відродження після втрати ними дійових функцій. Тобто „генетична психологія повинна вивчати об’єктивні процеси зародження нових психічних явищ, які були в надрах попередніх, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених передумов” [11].

Засадничими принципами дослідження в генетичній психології обираються принцип аналізу за „одинацями” (визначення вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле); принцип історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії дослідження); принцип системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень); принцип

проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

На наш погляд, чи не найхарактернішою ознакою генетично-психологічного підходу до феноменології становлення людської психіки є діалектичний компаративізм, коли у річищі психофізичного розвитку „ускладнюваних структур” відбувається системне порівняльне вивчення онто- й соціогенетичних змін на конгітивно-інтелектуальному, сенсорно-перцептивному, емоційно-регулятивному та інших рівнях.

Теоретико-методологічна база різногалузевих психолого-педагогічних досліджень суттєво збагачується і розширюється, адже генетична психологія дає простір для глибокого й різновекторного аналізу окремих теоретичних та емпіричних парадигм.

Теоретичні постулати генетичної психології стають своєрідним філософсько-психологічним обрамленням для численних емпіричних ліній і дають змогу сформулювати нові нестандартні підходи до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень на різних рівнях [3; 5; 9]. Зокрема, системно-генетичний підхід до аналізу психічних явищ (Л. Виготський, В. Давидов, Г. Костюк, С. Максименко), оперуючи основними принципами історизму, аналізу за одиницями, проектування, моделювання та ін., висувається як універсальна методологічна рефлексія найскладніших психологічних феноменів.

Методологія генетичної психології як сукупність основних концептуальних змістово-семантичних і структурно-функціональних положень відображає гносеологічні шляхи формування й аналізу наукового знання про феноменологію соціально-психологічного становлення особистості. Водночас вона є певною системою методів наукового пізнання складних перипетій психічного розвитку людини, найвідомішим з яких є експериментально-генетичний метод, який часто використовується у багатьох дослідницьких практиках [8; 9; 11].

Одним з потужних теоретичних досягнень генетичної психології є врахування принципів синергетики як цілісних фрагментів теорії самоорганізації, що описує виникнення і становлення впорядкованості в нелінійному хаотичному середовищі (яким, до речі, здебільшого є внутрішній світ чи не кожної депривованої людини – дихотомічної та амбівалентної на

внутрішньо - та зовнішньопсихологічних рівнях активності). Розвивальними й багатоаспектними пояснювальними можливостями синергетичних підходів є насамперед спроможність твердити про зміну картини світу, парадигмальних засад духовності, ресоціалізаційних змін тощо. Синергетика суттєво змінює уявлення про світ, тому динамічність, усталеність, повторюваність, циклічність починають сприйматись як крайні випадки нестійкості, нестабільності, стохастичності та інших фундаментальних особистісних станів і вимірів.

Очевидно, без задіяння термінологічного апарату синергетики дуже важко пояснити складність тих індивідуально-психологічних змін, що відбувається на мікрорівнях внутрішньо психологічного світу особистості. Переструктурація соціальної психіки громадян нашого трансформаційного суспільства може бути відстежена й проаналізована завдяки врахуванню синергетичних принципів, які дозволяють поєднати наші знання про природу і людину, матерію і дух, створюючи тим самим нові картини світу й розширюючи інтерпретаційні площини.

Розкриваючи складну проблематику модернізації та розвитку вітчизняної освіти, В. Лутай відзначає, що „атрибутивною для всіх складних відкритих систем є взаємодія двох протилежних начал – креативного, тобто того, що створює певні структури, впорядковує хаос, і деструктивного, дисипативного (латинське „те, що розмиває”), тобто яке направлене на ліквідацію будь-якої упорядкованості, структури. Саме взаємодія цих двох протилежних начал визначає створення, розвиток і ліквідацію усіх синергетичних систем” [9].

У тематичному ракурсі нашого дослідження депривація трактується як феномен з дисипативною нівеляційною сутністю, а ресоціалізація як креативна й розвивальна діяльність.

Зрозуміло, що процес трансформації аксіологічної системи депривованої особистості у стійку систему відновлених просоціальних цінностей і норм потребує кваліфікованої психологічної допомоги. Отож у край актуальним є залучення розвивальних генетично-психологічних засобів і психореабілітаційних технологій для успішної ресоціалізації депривованої особистості, яка через блокування основних вітагенних потреб часто перебуває в амбівалентності, маючи

розщеплений модус самоусвідомлення й цілу низку інших дискомфортних психічних ознак і властивостей.

Однією з визначальних рис генетичної психології є те, що крім розгалуженого теоретико-методологічного підґрунтя вона наповнює безпосереднє психологічне дослідження реалістичністю та ефективністю, оскільки дозволяє розробити дієві розвивальні засоби і способи оптимального втілення у практику життєвого й освітнього простору особистості.

Особливо суттєвим є вклад С. Максименка у розбудову наукової та навчально-підготовчої гілок вітчизняної юридичної психології як історично примножуваної сукупності знань, і що здобуті на спільному національно-етнічному ґрунті і виражені у формі напрямків, шкіл, теорій тощо теоретико-емпіричні концепти генетичної психології тісно дотичні до юридично-психологічної проблематики. Згадуючи дослідження М. Костицького, О. Костенка, С. Максименка, В. Синьова, О. Северова, зокрема „психологічну теорію права” Л. Петражицького, вчений веде мову про міжгалузеві психологічні інтерференції (загальна, педагогічна, генетична, юридична), які сприяють цілісному й різноплановому вивченню складних суспільних феноменів. У такому контексті зауважується тісний взаємозв'язок між застосуванням засобів юридичної та генетичної психології, наприклад, у процесі ресоціалізації депривованих вихованців пенітенціарних закладів.

З. Карпенко зауважує, що одним з найпозитивніших емпірично-аксіологічних моментів генетичної психології є застосування її положень і схем у психотерапії та реабілітаційній роботі. Це ще одне підтвердження актуальності й доречності залучення генетично-психологічних засобів для ресоціалізації депривованих осіб [7].

Здійснивши різнобічний аналіз проблеми професіоналізації психологів, Ж. Вірна у річищі генетичної психології вичленовує життєво-стильовий концепт мотиваційно-сміслової регуляції, який „дозволяє розглядати такий феномен як актуально-потенційну активність, що локалізується у площині співвідношення функціонального простору та дійової реалізації в зонах актуального і потенційного досвіду особистості” [2]. Вчена виділяє механізми функціональної (мотиваційно-спонукальний, емоційно-ситуативний та когнітивний) і перспективної (аксіологічний, рефлексивний, антиципаційний) сфер мотиваційно-сміслової

регуляції як своєї проекції цілісного уявлення про особистість у її життєвому стилеві [2]. Тим самим постулюються основні принципи генетично-психологічного підходу до критеріальної організації розвивального навчання як засобу формування і саморозвитку суб'єкта учіння (за С. Максименком).

Т. Щербан, досліджуючи крізь призму генетичної психології навчальне спілкування як процес спільної роботи вчителя й учня, в якому ця форма взаємодії будується на активному зворотному зв'язку, що організує, регулює і збагачує кожного з учасників цього процесу, відзначає плідність генетично-розвивальної парадигми в сучасній педагогічній психології. Дослідниця відзначає, що у генезисі навчального спілкування реалізуються здатності вчителя до взаємин з учнями, які мають на меті актуалізацію відношень – перетворення потенційного в кожній людині в актуальне, яке використовується як надбання культури [16].

Отож загально визнаною науковою реальністю стає констатація того, що однією з головних перспектив української психологічної науки є подальший розвиток якраз генетичної психології – надзвичайно евристичної та продуктивної психологічної парадигми.

Генетична психологія дає змогу різнобічного теоретико-методологічного аналізу й експериментального вивчення розвитку особистості та її діяльності у найширшому соціокультурному контексті.

Загалом, генетичній психології притаманний мультидисциплінарний характер, оскільки в різних сферах науково-психологічного пізнання дійсності активно використовуються її концептуальний апарат і методичний інструментарій (загальна, соціальна, вікова, педагогічна, медична, експериментальна, юридична психологія та інші галузі).

Досліджуючи проблему розвитку творчих інтелектуальних здібностей школярів у контексті генетичної психології, О. Губенко успішно застосовує концептуальні принципи експериментально-генетичного підходу для аналізу особливостей творчого інтелекту. Генетичний підхід до теоретико-емпіричного вивчення творчого мислення учнів дає змогу відстежити реальні результати, зокрема на рівні створення дітьми суб'єктивно чи об'єктивно нових ідей у галузі науки, техніки, життя [4].

Водночас крім „класичних” уявлень про творчий мислительний процес як чотириетапну єдність (підготовка: формулювання задачі та початкові спроби її розв’язати; інкубація: відволікання від задачі та перемикавання на інший предмет; осяяння (інсайт): інтуїтивне заглиблення у сутність задачі; перевірка: випробування, тобто реалізація рішення) О. Губенко пропонує скористатися генетичним методом, розробленим С. Максименком, з метою визначення вихідної „клітинки” аналізу психосемантичних особливостей творчого мислення. Згідно із сутнісними ознаками експериментально-генетичного методу „вирощування” такої зернини, дає значно чіткіше уявлення про генезу основних особливостей творчого процесу. Отож дуже важлива проблема – з’ясування природи полісемантичності як здатності одиниці змісту-семи набувати багатозначності, нести в собі багато смислів, існувати на перехресті багатьох змістових полів, поєднувати велику кількість значень, завдяки використанню генетично-психологічної дослідницької традиції стає вирішуваною. Тому властивість психосемантичних структур, яка спостерігається переважно в інтуїтивних станах психіки і є підґрунтям таких феноменів мислення, як бісоціація, семантична гнучкість, порушення закону тотожності, парадоксальність, семантичні мутації тощо, може бути успішно трактована крізь призму генетичної психології [4].

Окреслені аспекти інноваційного вирішення проблематики розвитку творчих інтелектуальних здібностей особистості насамперед завдяки формуванню семантичної гнучкості мислення як здатності виділити функцію об’єкта та запропонувати його нове використання, а також включити його у нову систему зв’язків і взаємин, що відповідає головному принципу експериментально-генетичного підходу – розвитку, активно використовувалися нами під час застосування ресоціалізаційних засобів у роботі з депривованими дітьми [1; 4; 5]. Разом з тим принцип бісоціативності як різновиду мислення, що пов’язаний з умінням поєднувати семантичні структури, які не мають між собою очевидної спільності і створювати на цій основі нові ідеї, був нами творчо використаний на етапі формувального експерименту в канві медіально-рефлексійного тренінгу [6].

Значною мірою в побудові наших системних дослідницьких підходів знайшли відображення принципи експериментально-

генетичного аналізу, насамперед принцип історизму, принцип системності і принцип проектування, що підтверджує евристичну цінність експериментально-генетичного методу. Безперечно, плідним концептуальним напрямком розвитку генетичної психології є застосування її положень і схем у психотерапії та реабілітаційній роботі, що лише підтверджує актуальність задіяння генетично-психологічних засобів для ресоціалізації депривованих осіб у різнотипних навчально-виховних закладах. Нами активно використовуються засоби і методи як юридичної, так генетичної психології, зокрема у процесі психореабілітаційної роботи щодо ресоціалізації депривованих вихованців пенітенціарних закладів та у підготовці практикуючих психологів і соціальних педагогів до роботи з девіантними дітьми [1; 4; 7; 9].

Така багатоаспектна інкультурація експериментально-генетичного методу в повсякденну навчально-виховну практику різнорівневих освітніх закладів є одним з яскравих свідчень реального розвивального потенціалу генетичної парадигми в методології сучасної психологічної науки.

Загальна методологія як сукупність необхідних і достатніх наукових принципів дослідження певного суспільного явища, зокрема ресоціалізації депривованої особистості, містить універсальні філософсько-психологічні закони, принципи і категорії, розроблені в ракурсі досліджуваного явища. Враховуючи концептуальні положення генетичної психології, в дослідженні процесів ресоціалізації особистості, яка перебуває під тиском деприваційного режиму життєіснування, ми залучаємо насамперед генетичний принцип або принцип розвитку як ключову методологічну засаду ресоціалізаційної діяльності [1; 3; 6].

Психіка як складний і багаторівневий феномен, як відкрита система вже іманентно містить принцип генезису, що властивий психічній реальності людини, а також соціальним спільнотам на мікро- і макрорівнях. Змістові та функціональні прояви генетичного принципу в розвитку особистості віднаходимо в теорії дисипативних структур (за І. Прігожиним). Згідно з цим підходом нерівноважні (дисипативні) структури проявляють такі властивості: вибіркова нестійкість, імовірнісний відбір станів, „режим загострення” упродовж еволюції системи, а також автономність, незалежність власної еволюції системи від початкових умов її виникнення. Сутнісні параметри названих

властивостей полягають у тому, що складна, багатокomпонентна система, якою є людська психіка, має потенційно безліч векторів свого розвитку. Ці шляхи визначаються в критичних пунктах – пунктах біфуркації, коли система коливається перед вибором і потім обирає напрямок свого подальшого розвитку. Якраз у пункті біфуркації навіть невелика додаткова дія на систему може покласти початок еволюції абсолютно в іншому напрямі, який змінить усю поведінку макроскопічної системи. До наступного критичного пункту система функціонуватиме на детерміністських засадах відповідно до своєї природи. Це так звані принципи вибіркової нестійкості та ймовірного відбору станів. „Режим загострення” упродовж еволюції системи означає, що всередині складної системи між її окремими ланками встановлюються конкурентні відносини. Серед них виділяється один домінуючий процес, який швидко розвивається та пригнічує всі інші, триваючи з усе більшою і більшою швидкістю. Отож перемагають постійно досконаліші форми, що виникають швидше і раніше інших. Таке явище пов’язане з четвертою властивістю нелінійної системи – з її автономністю, незалежністю від початкових умов виникнення. Суть останнього в тому, що система ніби забуває умови свого походження, іншими словами, структура, яка хоча б раз виникла в нелінійному середовищі набуває статусу самостійності. Тому коли система дійде до чергового пункту біфуркації, структура знов опиниться в стані нестійкості та ймовірного вибору, проте подальший вибір буде вибором у межах уже знайденого шляху еволюції, тобто його посиленням і ускладненням. Якраз це зумовлює особливу значущість ранніх етапів в еволюції людини як системи [13].

У тематичному контексті нашого дослідження врахування такого факту має особливу вагу, оскільки рання депривація (іноді від моменту народження) є потужним гальмівним фактором, що ускладнює ресоціалізаційні процеси. Окреслені закономірності наштовхують на припущення про взаємодію всередині компонентів системи, де внутрішні ділянки багатокomпонентної системи поведуться певною мірою як окремі системи: взаємодіють, самопідтримуються, нарощують свою структуру, конкурують за володіння ресурсами. Найактивніша структура, виділяючись серед них, еволюціонує в режимі із загостренням і автономізується, тобто починає функціонувати всередині системи не як її частина, а

здебільшого як самостійна система. Така нова система працює на власне зростання і відноситься до материнської системи як до навколишнього середовища – черпає з неї ресурси для підтримки автономії та подальшої життєдіяльності. Однак для збереження своєї цілісності материнська система повинна „породити” нову автономну систему, відокремити від себе, або зруйнувати автономію, інакше значну частину своїх ресурсів їй доведеться витратити на підтримку, точніше, на утримання нової системи. Тому в процесі ресоціалізації депривованої особистості одне з основних завдань психолога-фахівця полягає в тому, щоб девальвувати систему, яка видається проблемною, дезінтеграційною та загрозовою для гармонійного розвитку.

Тактики і стратегії ресоціалізаційної діяльності можуть бути найрізноманітнішими: від перекриття енергії та інформації, яка підтримує систему, аж до знищення системи чи виведення її назовні для того, щоб вона відновила гармонійне співвідношення між своїми частинами. Робота з депривованими дітьми з використанням генетичного підходу повинна базуватися на врахуванні та виконанні основних, засадничих положень, які лежать в основі самоорганізації систем. Депривовану особистість ми розглядаємо як систему, що знаходиться у пункті біфуркації та є дисбалансованою через вплив зовнішніх і/або внутрішніх чинників. Отож, як ми вважаємо, на шляху ресоціалізації основними проблемними перепонами можуть бути такі:

1. Депривована особистість через обтяжений інтроспективний досвід переживає численні випробування психотравматичного характеру і досить часто дезорієнтована у меті й засобах досягнення нових цілей (перехід у недепривуючий режим життєіснування, здобуття нових видозмінених станів і статусів, відігравання соціально значущих ролей тощо). Тому депривована особистість як складна система може бути дезорганізованою, адже життєва енергія через високу ентропію нових і невідомих цілей та недостатню власну самоактивність (у нашому випадку – ресоціалізаційну) розсіюється і відповідним чином витрачається, марнується у зв'язку з неможливістю залишити старі, звичні цілі й вартості та набути нових.

2. Ресоціалізація як система повинна бути відкрита для обміну енергією, інформацією, діяльностями, адже закриті системи через певний час приречені на деградацію і зникнення. Деприваційні

умови створюють несприятливу ситуацію, оскільки потужним нівеляційним тиском блокують необхідну самоактивність особистості для виникнення процесів самоорганізації та самоузгоджених кооперативних процесів і навіть якісного міжособистісного спілкування. Як відомо, керування самоорганізацією відбувається на основі природних властивостей системи шляхом зміни енергії та інформації, що підводяться, зміною властивостей самої системи, зокрема зміною взаємодії усередині системи: стиснення або ослаблення – розширення зв'язків між компонентами, що беруть участь у самоорганізації. Тому, якщо стиснення зв'язків відповідає стану в майбутньому, то розширення – у минулому, що дозволяє розробити процедуру змін від старого до нового. Цей стан може бути як станом нівеляції, деградації, так і вищого рівня впорядкованості – гармонійності, оптимізму, розвитку, зрештою – ресоціалізації. На нашу думку, одним з плідних варіантів управління системою є введення в її структуру нових різнорівневих одиниць впливу, наприклад залучення комунікативно-перцептивних, інформаційних, енергетичних, гуманістичних, емпатійних та інших складових у процеси взаємодії між компонентами. Це повинно відбуватись через їхнє зовнішнє приєднання або ж їхнє формування всередині самої системи, що дасть сприятливий поштовх для особистісного переосмислення болісної та дискомфортної ситуації депривування та стимулюватиме бажання до статусно-рольових видозмін, тобто допомагатиме досягненню ресоціалізаційного ефекту.

3. Потрібно мати на увазі, що процес самоорганізації, який призводить до утворення в нерівноважній і розбалансованій системі впорядкованих структур з принципово новими властивостями, заснований на виникненні співпраці і взаємодії нових структур з рештою змінних системи та на встановленні нових якостей, зв'язків і взаємодій усередині всієї системи. Тому, коли зовнішні сили не володіють достатньою енергією для утворення й енергетичної підтримки нових внутрішньосистемних структур (наприклад, недостатня, некваліфікована, несистематична соціо-психореабілітація), то слід спрямувати фокус активності на внутрішні ресурсні стани системи, тобто насамперед на самосвідомість депривованої особистості.

4. Оскільки крім лінійного розвитку існує й нерівноважний або нелінійний розвиток, у якому всі рухи системи є складними

функціями внутрішніх і зовнішніх сил, то режим депривації суттєво загострює або притуплює особистісну активність до власного індивідуального й соціального становлення. Упродовж задіяння ресоціалізаційних зусиль у закритих навчально-виховних закладах виникають численні складнощі й негаразди, що дає підстави стверджувати про нелінійний характер руху аналізованих процесів. Якраз у моменті сильної нерівноваги й розбалансованості система здатна еволюціонувати до деякого нового стаціонарного стану через певні флуктуації, що виникають спочатку в певних ділянках, а потім і в усій системі. Згодом це може розповсюджуватися на весь простір життєіснування вихованців інтернатних чи пенітенціарних установ. Тому, як ми вважаємо, для підтримки процесу самоорганізації як схильності, наміру і бажання депривованої особистості до ресоціалізаційних змін, а заодно й подолання процесів згасання і розсіювання енергії на систему ресоціалізації повинен бути здійснений неперервний енергетичний вплив (соціальні реструктурування, інноваційні психотехнології тощо), достатній для встановлення нової глобальної структури – комфортного соціально-психологічного життєвого простору для особистості, яка долає деприваційні нашарування. Таким чином відбудеться генезисний перехід, коли зовнішні сили, що діють на систему, повинні включатися в неї шляхом замикання через зворотні зв'язки як внутрішні сили. Якраз у цьому і є сенс переходу від зовнішньої організації системи до її самоорганізації. Змістово-семантичні і структурно-функціональні компоненти ресоціалізації повинні полягати у своєчасній кваліфікованій і якісно структурованій соціально-психологічній енергетичній підтримці депривованим особам. На певному етапі ресоціалізаційної діяльності за умови утворення нових глобальних соціально адаптованих позитивних змін і параметрів у системі психоструктури депривованої особи така підтримка повинна бути припинена. Це слід зробити з міркувань уникнення надмірної соціальної гіперопіки та державного патерналізму і надання можливості людині, яка ресоціалізується, самостійно продовжувати свій самостверджувальний життєвий шлях. Адже якщо весь час скеровувати на систему енергію і не зупиняти її потік навіть за умови придбання нею нових якостей, то вона може втратити автономність і здатність до самоорганізації та саморозвитку.

Генетично-психологічні аспекти ресоціалізації ми розглядаємо в ракурсі системного детермінізму, згідно з яким психіка є складною багаторівневою системою взаємопов'язаних та взаємозалежних просторово-часових свідомих і несвідомих відносин, між якими існує інформаційно-енергетична взаємодія на рівні окремих компонентів і властивостей спільної діяльності – ресоціалізатора та депривованої особистості.

Крізь призму культурно-історичної психології та конструювання світів О. Асмоловим розроблена універсальна теорія процесів інтеграції та диференціації в структурі еволюційних систем – синтезогенезу й сегрегаціогенезу. На думку вченого, синтезогенез – об'єднання елементів, здатних до взаємодії, яке таким чином набуває властивості розв'язувати завдання, які до об'єднання не міг розв'язати жоден із її складових елементів. На відміну від синтезогенезу процес диференціації підсистем у системі характеризується як сегрегаціогенез. Вузька спеціалізація підсистем дає змогу з високою ефективністю розв'язувати соціальні, біологічні та технічні завдання, але з тією умовою, що всі вони належать до одного класу, типу. Отже, мова йде про діяльність систем, які розвиваються за своєю вузькою спеціалізацією, а це означає, що змінюваність, скажімо, соціального середовища, що висуває все нові й нові типи завдань, призводить до появи нездоланних для даної системи труднощів і її розпаду [1]. Феноменологію ресоціалізації депривованих підлітків в освітніх установах інтернатного типу ми розглядаємо з обов'язковим урахуванням цих важливих методологічних принципів.

Абілітація трактується нами як створення нових можливостей, нарощування соціального потенціалу, що дозволяє особі реалізуватися в певній спільноті. Тому процес абілітації є розвитком у дитини тих функцій і здібностей, які в нормі появляються без спеціальних зусиль макро- чи мікродовкілля, а в депривованої дитини можуть виникнути лише завдяки кваліфікованим психолого-педагогічним ресоціалізаційним впливам фахівців. Поняття „абілітація”, звичайно ж, відрізняється від частіше використовуваного „реабілітація”, яка передбачає повернення й відновлення колись втрачених якостей і можливостей.

Водночас задіяння механізмів психореабілітації передбачає зміну негативних настановлень особистості, її зцілення від набутих у минулому психотравм, активне сприяння у позбавленні від небажаних спогадів про депривований життєвий досвід тощо. Однією з головних цілей соціальної реабілітації є пристосування, адаптація людини до соціальної реальності, що служить, мабуть, найоптимальнішою умовою нормального функціонування суспільства. Процес соціальної реабілітації як взаємодія особи й суспільства передбачає, з одного боку, систему інтенсивних способів передачі індивіду соціального досвіду через включення його в систему активних суспільних відносин, з іншого боку, повинен відбутися процес якісних особистісних змін. Тобто соціальна реабілітація є розгалуженим процесом особистісного й суспільного становлення, що включає засвоєння ментально-культурного досвіду спільноти завдяки функціонуванню системи спілкування, в якій людина є повноправним суб'єктом суспільних відносин і міжособистісних взаємин.

Висновки. Ресоціалізація повинна бути максимально інтеграційним процесом, тому принцип цілісності, який передбачає системний, комплексний, узгоджений характер професійної діяльності щодо депривованої особи, має враховувати синтетичне поєднання різнотипних (реабілітаційних, рекреаційних, реєдукаційних) професійних функцій і компонентів фахової діяльності практикуючих психологів і соціальних педагогів. Принцип цілісності постулює багаторівневе розуміння людини як живої, відкритої та самоорганізованої системи, що спроможна підтримувати себе в стані динамічної рівноваги й генерувати нові структури і форми середовищної адаптації, тобто ресоціалізуватися. Безперечно, потрібно вибудовувати системно-цілісні перспективні проекти трансформації особистості, що потребує ресоціалізації, насамперед завдяки адекватно психотехнологізованій взаємодії з нею та активізації її внутрішніх ресурсів.

Оскільки основними процесами у складному функціонуванні соціально-психічної реальності людини є процеси організації/самоорганізації як утворення нових структур, то ресоціалізація має базуватися на врахуванні таких закономірностей, що підвищення цілісності і внутрішньої несуперечності є прогресивним вектором, а збільшення

роздробленості і конфліктності є регресивним гальмівним напрямком. Ресоціалізація передбачає поступове підвищення організованої складності, збільшення кількості взаємопов'язаних рівнів і гнучкість соціально-психологічної реальності депривованої людини як саморефлексуєючої цілісної системи. Завдяки цьому процес ресоціалізації набуває ознак цілісної самоорганізованої системної діяльності, в якій депривована психіка, переживаючи внутрішні трансформації, перероджується у якісно нові інваріанти й розвивається у напрямку просоціальності.

Важливою запорукою успішної ресоціалізації є застосування принципу цілісності в ракурсі вивчення найширшої мережі комунікативно-перцептивних зв'язків депривованої дитини всередині закладу та із зовнішнім соціальним довкіллям (до речі, як у минулому, так і в актуальному сьогоденні та прогнозованому майбутньому), знаходження основних тригерів і бар'єрів депривації в цих взаєминах, виділення чинників, що найвагомніше впливають на формування інтеграції/дезінтеграції, розгляд їх якісно-функціональних властивостей на основних рівнях особистісної самопрезентації (Я-індивідуальне/групове, Я-реальне/ідеальне, Я-статичне/потенційне, Я-презентоване/масковане).

У методології ресоціалізаційної діяльності згідно постульованих нами принципів генетичної психології важлива роль повинна належати функціональному системно-цільовому підходові. Функціональний підхід передбачає розчленування єдиного ресоціалізаційного процесу на елементи, їх закріплення за виконавцями, аналіз технологій та способів перебігу. Структура ресоціалізації ставиться у безпосередню залежність від обсягу, складності та характеру виконання функцій, спрямованих на успішну соціо-психореадаптацію депривованої особистості. З позицій системно-цільового підходу структура ресоціалізації як об'єкт соціального психолого-педагогічного проектування має гетерогенну природу. З одного боку, в ній відображаються технологічні, інформаційні, адміністративно-організаційні взаємодії, які підлягають безпосередньому аналізу та проектуванню, а з іншого в ній з'являються власне соціальні та соціально-психологічні характеристики і зв'язки, які визначаються психологічними особливостями, рівнем кваліфікації та здібностей ресоціалізаторів і депривованих осіб, їхнім ставленням до ресоціалізації тощо.

Безсумнівно, налагодження раціональної системи стимулювання всіх учасників ресоціалізації, формування довірливого і творчого психологічного клімату стане запорукою її плідного й результативного перебігу. Проблема формування ресоціалізаційної структури як об'єкта складної природи повинна розглядатись через виконання завдань її раціоналізації, ґрунтованої на методах проектування з урахуванням соціально-психологічної та індивідуально-психологічної специфіки всіх учасників ресоціалізації. Функціональні системно-цільові основи ресоціалізації повинні бути гнучкими, включати в себе достатньо широкий спектр методів, алгоритмів і програм для того, щоб забезпечити можливість вибору найадекватнішої моделі та найефективніших методів і алгоритмів у кожній конкретній ситуації. Ресоціалізація потребує виділення системотвірних зв'язків, що надають їй як системі певну логічну послідовність і впорядкованість, а також аналізу структурних елементів деприваційної ситуації та реальних умов і можливостей управління, регулювання, цілеспрямованою діяльністю на позитивний еволюційний вихід з режиму позбавлень і обмежень. Тому одним з основних ресоціалізаційних завдань є розкриття мережі сутнісних ознак, глибинних зв'язків і субстанційних властивостей соціо-психоструктури депривованої особистості з метою віднайдення адекватних шляхів її повернення в нові соціокультурні недепривуючі умови і норми.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в проведенні розгалужених багатовекторних емпіричних крос-культурних досліджень вікових і статево-гендерних особливостей депривованих дітей, виявленні психологічних механізмів особистісного і групового самовизначення вихованців інтернатних закладів у сфері соціальної комунікації та статусного самоствердження, поглибленні розуміння сутнісних зв'язків і взаємозумовлень індивідуальної та групової самореалізації з метою розробки психолого-педагогічних шляхів оптимізації та формування їхньої самосвідомості, через задіяння медіально-рефлексійних підходів, інноваційних технологій, психореабілітаційних і психокорекційних програм, які б сприяли досягненню зрілої просоціальної ідентичності та успішної ревіталізації особистості.

Література:

1. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / Асмолов А.Г. – М. : Ин-т практ. психол.; Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – 320 с.
2. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : монографія / Вірна Ж.П. – Луцьк : РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
3. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія) / Грушевський М.С. – Прага, 1921. – 150 с.
4. Губенко О.В. Розвиток творчих інтелектуальних здібностей школярів: генетичний аспект / О.В. Губенко // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т.1. – К. : Міленіум, 2002. – С.247–250.
5. Гуссерль Э. Идеи чистой феноменологии и феноменологической философии / Эдмунд Гуссерль. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 380 с.
6. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / Давыдов В.В. – М.: Интор, 1996.–180 с.
7. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики: ціннісний вимір / З.С. Карпенко // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матер. Міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ).- К. : Міленіум, 2002.- Т.1. - С.74-78.
8. Ковальчук В. Професійна та світоглядно-методологічна підготовка сучасного вчителя : модернізаційний аналіз / Володимир Ковальчук. – Київ-Дрогобич : Коло, 2004. – 264 с.
9. Лутай В.С. Синергетична парадигма як філософсько-методологічна основа формування світоглядів ХХІ століття / В.С. Лутай // Філософія освіти ХХІ століття : проблеми і перспективи : методологічний семінар, 22 листопада 2000 р. : зб. наук. пр. вип.3 / за заг. ред. В.Андрущенка. – К. : Знання, 2000. – С.100–109.
10. Майстренко І. Становлення і розвиток генетичної соціології / Іван Майстренко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С.135-146.
11. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Максименко С.Д. – К. : Издательство ООО “КММ”, 2006. – 240 с.
12. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей; пер. с фр. / Перре-Клермон А.-Н. – М.: Педагогика, 1991.– 248 с.
13. Пригожин И. Порядок из беспорядка / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Смысл, 1983. – 350 с.
14. Рубцов В.В. Основы социально-генетической психологии / Рубцов В.В. – М. ; Воронеж : НПО „МОДЭК”, 1996. – 385 с.

15. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию / Шпет Г.Г. – СПб., 1996. – 155 с.
16. Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування : монографія / Щербан Т.Д. – К. : Міленіум, 2004. – 346 с.

Ярослав Гошовский. Генетически-психологический принцип как методологическая основа ресоциализации депривированной личности.

Раскрыта концептуальная сущность генетической психологии как методологической основы изучения личности в условиях депривации. Разработаны базовые научно-психологические положения ресоциализации депривированных подростков. Презентирован ресоциализационный психогенезис как путь личностной адаптации, самоопределения, абсорбции, позитивной самооценки и стремления к самоактуализации.

Ключевые слова: подростки, депривация, ресоциализация, генетическая психология, самоопределение, социально-психологическая адаптация, абсорбция, позитивная самооценка, самоактуализация, психогенезис личности.

Yaroslav Hoshovskyi. Genetic-psychological principle as methodological basis of resocialisation of deprived personality.

Conceptual essence of genetic psychology is exposed as methodological basis of study of personality in the conditions of deprivation. Base scientifically-psychological positions of resocialisation of deprived teenagers are worked out. It is presented to genesis resocialisation as a way of personality adaptation, self-determination, absorption, positive acceptance and aspiring to actualization.

Keywords: teenagers, deprivation, resocialisation, genetic psychology, self-determination, socialpsychological adaptation, absorption, positive acceptance, actualization, genesis personalities.